

Ю.П. Присяжнюк

УДК 94(477)“16/20”

ЖИТТЯ НА ПІВНІЧНОМУ БОЦІ ВЕЛИКОГО СТЕПОВОГО КОРДОНУ (У ПОШУКУ ДЖЕРЕЛ “МЕНТАЛЬНОЇ РОЗКОЛОТОСТІ” ЕТНІЧНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ УКРАЇНЦІВ)

Автор обґрунтовує ідею ширшого, аніж вважалося раніше, впливу умов Великого Степового Кордону на культуру українського етносу. Зокрема, наголошує на джерелах формування такої ментальної риси українців як “розколотість” етнічної ідентичності. Приходить до висновку, що й після сходження козацтва з історичної арени вона “продовжувала діяти” і ця обставина багато в чому визначила подальшу історичну долю української спільноти.

Ключові слова: Великий Степовий Кордон, етнос, культура, ментальність, українці

Ідея статті належить автору, проте безпосереднім поштовхом до її написання стало знайомство з працями Ярослава Дашкевича, зокрема “Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV–XVIII ст.)” [1]. Сказати точніше, з його концепцією історико-культурного Великого Степового Кордону України. Вона, як відомо, виникла на основі поглядів про Великий Кордон Європи, з включенням Причорномор’я від Дону до Дунаю й Надпоріжжя та основної частини Близького Сходу. На наш погляд, науково перспективним є шлях не лише аналізу, сиріч виокремлення, розчленування двох підходів, а й їхнього синтезу. Підставою до такого прагнення слугує та обставина, що Україна й надалі, тобто після сходження козацтва з історичної арени, зазнаватиме потужних біполярних євро-азійських впливів, продовжуючи тим самим традицію “кордонного протистояння”. Це спонукає до визнання і включення в пізнавальний процес імпліцитної, внутрішньої структури людської спільноти, що так чи так виявляє себе в соціальному розвитку, історичному поступі. Її підґрунтя становить архетип(и) – на свій лад безпрецедентна, успадкована, трансперсональна несвідома форма (або образ). Цей “мотиваційний ген” передається від покоління до покоління, раз по раз виявляючи свою сутність як у ментальних рисах, так і практиці соціального поведіння. Проте набуває змісту лише за умови наповнення його конкретним усвідомленим досвідом.

Мешкання на Великому Степовому Кордоні означало постійне (культурно традиційне) перебування багатьох-багатьох поколінь людей (умовно – праукраїнців) у своєрідній зоні відчуження. Початки її генези губляться в додержавній історії, орієнтовно від часів перших суспільних поділів праці, десь на межі бронзового й залізного віків. Утім, соціальна структура первісного суспільства тоді ще не могла забезпечити вироблення, а тим більше трансформацію стійких ментальних настанов соціетальної (притаманної соціуму) психіки. Принаймні їх складно фіксувати й відстежувати, тому науковці виправдано ігнорують передісторію цього унікального явища. Вони воліють мати справу з уже більш-менш усталеними психокультурними феноменами. Так, М. Чмихов схильний датувати початок “періоду розколотості” орієнтовно V ст. При цьому він припускає очевидність серйозних порушень у той час кліматичної ситуації, що спричинили величезні міграційні потоки “не лише з напівпустельних та степових районів Євразії, а й Північної та Прибалтійської Європи” [2, 31]. Заперечувати чи спростовувати такий підхід, не маючи до того ж достатньої фактологічної бази, навряд чи було б доцільно. Проте одне зауваження/сумнів усе ж дозволимо собі висловити. Ведучи мову про “риси епохи”, на наш погляд, не варто власне

ними обмежувати своє бачення, надто коли йдеться про аналіз такої властивості, яка може спонтанно виявлятися в будь-який час. Тут зміна систем (приміром, "стиснення простору внаслідок просування російської армії до берегів Чорного моря" у XVIII ст.) не все визначає, а тим більше пояснює.

Для щонайліпшої переконливості запропонованої гіпотези присутності "минулого в майбутньому" доречно певною мірою скорегувати розуміння самого Великого Кордону. Існує думка про синонімію цього поняття з більш знайомим для фахівців терміном "Дике Поле". Як би там не було, але коли мова заходить про природно-географічний чинник, це співставлення використовують найчастіше. Зручність порівняння підсилюють тією обставиною, що в тисячолітній минувшині (орієнтовно до XV ст.) соціальна(і) система(и) Дикого Поля, тобто тамтешні цивільні та військові структури, видаються надто типовими, одноманітними, схожими. Ситуація з осмисленням змінюється, коли до історичного пізнання починають долучати нових, а головне "ліпше забезпечених" джерелами гравців. Один із них – мусульманський світ у вигляді турецької експансії – видається достатньо переконливим, щоб істотно модифікувати існуючі погляди. Як справедливо зазначає С. Леп'явко, у Північному Причорномор'ї Великий Кордон, як стратегічний поділ мусульманської і християнської цивілізацій, "наклався на споконвічний степовий кордон" [2, 31]. Відтак маємо привід, аби зрозуміти, що феномен Великого Кордону аж ніяк не можна зводити виключно до якоїсь конкретної історичної епохи. Тим більше не виправдано це робити, керуючись симпатією чи антипатією до періоду правління якогось монарха (династії). Політична історія тут явно демонструє свою "вторинність". При цьому, зрозуміло, не маємо ніяких підстав казати про втрату нею своєї привабливості для дослідників. Радше навпаки, вони отримують нагоду збагатити свої дискурси новими інтелектуальними рішеннями.

З огляду на сказане, висновок І. Стороженка про те, що "кожна епоха як особливий проміжок часу починалася спочатку лише в найрозвинутіших районах світу", видається дещо категоричним [2, 31]. Докладне знайомство з життям на Великому Кордоні дає змогу якщо не спростувати, то вагомо підважити таку цивілізаційно-центричну логіку мислення. Принаймні збагнути, що таке тривале існування сталої структури Великого Степового Кордону України не могло зникнути безслідно після порушення Дикого Поля як географічного простору. Отож, мета розвідки, реалізацію якої ми вже розпочали, полягає в тому, аби на фактах післякозацької України окреслити наслідки впливу "надособистісного" Великого Степового Кордону на формування ментальної "розколотості" етнічної ідентичності українців.

До речі, своєрідна зона відчуження (Кордон) не зникла навіть тоді, коли відбувалися згадувані вище накладки. Власне тому, сутність полеміки – Україна європейська країна чи ні – виправдано сприймати не в політичному (партійно-ідеологічному) вимірі, а в контексті категорії "вічності", тобто виразної домінації часу над політичною і навіть національною кон'юнктурою. Тому у практичній пізнавальній площині це питання не має однозначної відповіді. Іншими словами, сучасну (епохи модерності) Україну складно ідентифікувати за критеріями Захід/Схід не тому, що вона така вже "євразійська", а через хибність визначення самого критерію – європейськість, який до того ж сам поволі еволюціонує. Між іншим, як і відповідні способи рефлексії щодо нього.

Історики багато доклали зусиль, аби географічно й політично окреслити структуру Великого Степового Кордону України. Вони досить вдало проаналізували не тільки феномен власне Дикого Поля, а також і прикордонні території та так званий гінтерланд. Ідеться про державні утворення, які в різні періоди історії своєю сусідською присутністю визначали самотність перебігу подій у цьому регіоні. Не вдаючись тут до їхньої характеристики (доцільніше це робити при дослідженні їх як конкретних проблем), зазначимо тільки, що синтез внутрішніх і зовнішніх чинників давав змогу досягти достатньої для формування, а в подальшому і збереження культурної цілісності місцевого населення. Запозичення рівня способу господарювання, а почасти способу життєдіяльності як такого, "не протидіяли одне одному, а взаємно доповнювалися" [1, 30]. На думку Я. Дашкевича та його послідовників, відбувалося це паралельно з постійним розмиванням етноконфесійного та етнолінгвістичного контурів "між північним та південним прикордонням" [1, 31]. Проте хибно (науково мало продуктивно) було б зводити все розмаїття взаємовпливів виключно

до “діалогу” в межах існуючих етнічних і лінгвістичних спільнот. Визнаючи факт нововведень усередині Великого Степового Кордону, що, приміром, у останній чверті XV ст. означали перетворення його на “військову систему”, задамося питанням: чи достатньо такої “епохальної визначеності” для адекватного розуміння феномену етнічної ідентичності українців? Вочевидь, ні. Бо й справді, привертає увагу надмірна корекція поглядів у бік зовнішніх (геополітичних) змін при “млявості” внутрішніх і, до того ж, на тлі надто вже консервованого ставлення до сутності етнічної ідентичності.

Іншими словами, збереження культурної цілісності місцевого населення, що її І. Стороженко називає “зміною структури, функцій при збереженні системи”, додатково спонукає нас з’ясувати, точніше віднайти ту “грань ментальності”, яка не лише віддзеркалювала реакцію на зміни, а й спроможна була, так би мовити, до самостійного етнокультурного існування.

Задля цього принципово важливо зрозуміти зворотній зв’язок комунікації. Оцінка життя на Великому Кордоні так чи так передбачає визнання факту формування особливої ментальності, відповідних стереотипів мислення й манер поведінки. З огляду на виразно панівну етнокультурну традицію, вона насправді існувала й позначалася власною динамікою трансформації, специфічною діахронією/синхронією. Сукупно ці “ритми життя” постають у вигляді надзвичайно складної й розмаїтої структури відносин, яку фахівці звично помічають в усталених явищах, а передусім чітко виражених способах (типах) ідентифікації. Це спонукає їх звертати увагу на такі аспекти досліджень як регіоналістика, релігійна тематика, політичні режими, харизматичні персоналії. Зазвичай, цим поділом вони і обмежують свій пізнавальний інтерес. Ми ж додамо: ідентифікація явища за такими шаблонними ознаками – річ, вочевидь, корисна, бо дає нагоду концентровано підходити до з’ясування його сутнісних характеристик, проте, уточнимо, навряд чи є вичерпною з погляду епістемологічного. Справа в тому, що життя на географічно північному (точніше північно-західному) боці Великого Степового Кордону продовжувалося й тоді, коли він змінював “свою структуру” (як знаємо, не настільки радикально, аби припинила існування соціальна людська структура, бо вона відроджувалася завдяки прийшлому елементу – переселенців). Більше того, сила інерції була надто великою, щоб її миттєво й радикально могла переінакшити чергова експансія. Відтворення старого в новому ставало на свій лад системним, часто-густо з ознаками тотальності. Тому зміни структури й навіть функцій у цьому разі спричиняли переміни у відносно поверхових рівнях мислення.

З огляду на вищезазначене, зрозуміти поведінку представників української спільноти (мешканців північного боку Великого Степового Кордону), яка суттєво різниться, а інколи є прямо протилежною сама собі (також, зрозуміло, і до поводження решти спільнот, визнання чого з наукового погляду не виправдано наділяти відомим ступенем упередженості), варто намагатися в контексті глибинних архетипових особливостей психосоціальної еволюції. Метод архетипів, як відомо, ґрунтований на міждисциплінарному підході й потребує синтезу надбань різних наук, зокрема психології, соціології, лінгвістики, системології, синергетики, теорії інформаційного обміну і навіть біології та фізики. Апелюючи до відомого синергетичного принципу мінімальної дисипації (розкиданості), О. Донченко і Ю. Романенко наголошують, “у разі, коли нелінійна система (в цьому випадку соціум) має в актуальному стані водночас декілька процесів, реалізується той, що потребує для свого утвердження мінімальних витрат ресурсів цієї системи (щодо соціуму головним ресурсом системи є людський ресурс, рівень, якість, спрямованість енергії якого і потрібно з’ясувати)” [3, 15].

На шляху пізнання архетипових особливостей мешканців Великого Степового Кордону дослідника підстерігає чимало труднощів, причому подолання деяких із них є визначальним для загального успіху. З-поміж таких варто вважати спосіб отримання інформації, адже людина часто навіть не уявляє, наскільки її спосіб буття, життєва стратегія, ментальні настанови та світоглядні принципи детерміновані історико-психологічною мотивацією. Такою ж перепорою є міфологізація минувшини, коли індивід стає заручником відповідної маніпуляції його масовою свідомістю. Відтак шлях до істини (неупередженого знання) набагато ускладнюється, бо нав’язані стереотипи, а цей процес триває невинно, здебільшого пропонують “вибір без вибору”. Тож урешті-решт і виходить: або ти

“середньостатистичний українець індоєвропейського походження без домішків “азійщини”, етичний, раціональний, урівноважений, добрий господар..., якому не потрібно нічого змінювати, досить, щоб тебе сприймали таким як є”, або “homo sovieticus”, чи ще сумніше – “сегмент іншонаціональної спільноти” [3, 17]. У проблемі, що викликає наше зацікавлення, шкідливість міфологем особливо відчутна.

Архетипний підхід у дослідженні історії великих соціальних спільнот – етносів насамперед передбачає відмову від лінійної хронологічно-історичної структури. Це, між іншим, означає, що “причиною” і “наслідком” можуть бути феномени з різних історичних епох. Підтвердження сказаному знаходимо в існуванні наскрізних щодо історичного часу інваріантів.

Ще більше психокультурні засади етносу, а, отже, і його, так би мовити, історична доля, залежать від природного середовища. Щодо українців, то м’який збалансований клімат, родючі ґрунти, багаті природні надра, водні та лісові ресурси – все це було доброю передумовою для розвитку етноспільноти, формування її стабільної психологічної структури, “не репресованої боротьбою за виживання” [3, 207]. А втім, супровідні політичні реалії виявилися напрочуд контрверсійними цій ідилії. Контраст не спричинив гармонію, але зумовив синтез особливого гатунку. Справа в тому, що родюча, плідна земля справді майже виключала конкурентне протиборство за розподіл ресурсів мешкання й господарювання. Більше того, сприяла формуванню в характері (названого згодом національним) відторгнення до автократичних і деспотичних форм правління. У першу чергу це вона “зробила” історичного українця занадто ліричним для змагань і напрочуд самоізолюваним для світу і власної спільноти. Інакше кажучи, “природній рай” у певному сенсі розбещував і мінімізував соціальність його мешканців. Власне тому “українським” політикам/державникам (часто-густо людям не місцевого походження) притаманні “еластична совість” і “роздвоєне мислення” [4, 400–401]. Вони не можуть досягти стабільності та згоди, що дуже скидається на симптом загальновідомої психічної хвороби, джерела якої варто шукати у “зруйнованому обміні із зовнішнім оточенням” [3, 328].

Наукою доведено, що такий тип індивідуалізму, який притаманний українцеві, набув ознак не просто соціально-психологічної, а біоорганічної сутності [3, 209]. Тож маємо підстави вважати, що після руйнації Великого Степового Кордону “провідні ролі” перейшли до людини, яка була носієм сенсуалістично-споглядального, інтровертивного, квієтичного індивідуалізму. Самозамкненість та ізолюваність спонукали не боротися за результати, а йти на поступки, раз по раз розмежовуючи й дроблячи інтереси. Роблячи ставку на “елементарне виживання”, українець уникав, майже не ініціював наступальної, життєстверджуючої поведінки. Перманентне перебування поза сферою політики робило його “не публічною людиною”. Відтак за всіма ознаками історичний процес модернізації суспільства мав, так би мовити, застати його зненацька.

З огляду на “етнокультурний результат” історії, особливе місце в формуванні феномену ментальної розколоти українця належало стрессогенезу(ам). Дослідники поділяють його (їх) на екзогенні та ендогенні. Роль перших висвітлено в літературі досить ґрунтовно, хоча й без належних висновків. Нагадаємо, що сюди прийнято відносити передусім психокультурні наслідки довготривалих і майже безперервних навал різних чужинців, їхні спроби акультурації (асиміляції) титульного населення, а також комплекс “переїжджої свахи” – відчуття маргіальності, яке формувало в автохтонів феноменологію неусталеності. Тому, приміром, у XVIII ст., коли реальна небезпека потрапити на аркан татарина поволі зникала, “самоізолюваному” українцеві залишався надто малий вибір. І він, як відомо, довго не розмірковував – чи не відразу виявив цілковиту покірність долі.

Дещо складніше виглядає справа з осмисленням ендогенних чинників. До таких, зазвичай, насамперед зараховують постійну зраду українськими керманічами власного народу та його – українця стан постійного “шукача пригод”, що не спроможний надовго забезпечити згадану стабільність. Ніби знаючи, що він, його доля нікого, за великим рахунком, не турбують, українець відмовляв у вірності всім політичним режимам, державним лідерам, якого б ідеологічного забарвлення вони не були. Ставав таким собі “політичним маргіналом” на власній землі. Так виникав той самий феномен ментальної розколоти, що нагадує ніщо інше як психологічну (власне ментальну) розбалансованість, хамелеонізм, водночас

схильність і демонстрацію постійних мандрів (маневрувань). Втеча від світу означала втечу від авторитетів (можновладців), від власної спільноти, що в свою чергу засвідчує позбавлення відчуттів будь-яких солідарних обов'язків (хіба що крім тих, які пов'язані з традиційними формами комунікації чи тотально-насильно насаджено зверху).

Ситуація, вочевидь, стане зрозумілішою, якщо до сказаного долучити аналіз такого явища як аномія – стрімкий злам нормативно-ціннісної структури суспільства. Особливістю України було те, що їй рідко коли вдавалося позбутися цього стану. Аномія по-українськи – це, кажучи узагальнено, перманентна черговість краху ідеалів із грою в чужу, зовні нав'язану іншою культурою роль [3, 214]. Найбільш пам'ятною для сучасних поколінь є вочевидь гра в “радянське”. Вона була дуже сильно мотивована потребою біологічного виживання етносу. Так, він вижив, але за рахунок підвищення ступеня маргінальності, що в свою чергу видимо послабило інтегрованість спільноти (нації). Знову запанували гуртовий (українські революціонери, селянська маса, радянські українці, українська діаспора) та персоналістичний (Ленін, Сталін, Брежнєв, Мороз, Ющенко) типи психологічної ідентифікації. “Ментальна розколотість” стала причиною і водночас наслідком такого строкатого самотнього існування. Квітична байдужість вкотре взяла гору над національною солідарністю та єдиними загальнодержавними інтересами [3, 215].

Ключовою ознакою поведінки модерного (післякозацького) українця є поліцентричність. Відсутність “одного центру” знайшла своє конкретне вираження в чуттєвому анархізмі, детермінованості поточним моментом часу, згадуваній вище хамелеонівщині. У цілому ситуація така, що фактично будь-який зовнішній стимул спроможний суттєво змінити життя людини. Згадаймо, в яких іпостасях побували й відчували себе українці в період модерності: частина російського народу, селяни, колгоспники, радянські люди, молодші брати, українська нація. Унікальність такого становища в тому, що адаптація до кожної з них, супровідні запозичення й імітування забирали настільки багато сил, що на повернення до автентичних екзистенціальних глибин, свого етнокультурного Я їх майже не залишалося.

Українці, якими б історичними різновидами вони не були чи не вважалися – русинами, козаками, малоросами та ін., їхні громадські об'єднання (спілки, товариства, політичні партії) завжди перебували у візії багатовекторності. Звідси хронічна розпорошеність ідей, політичних зусиль, мінімізація результатів. Приміром може слугувати доля ідеології українського партійного руху початку ХХ ст. Як відомо, у травні 1905 р. М. Грушевський написав статтю “Конституційне питання і українство в Росії”, де виклав українське бачення перетворення Росії на федерацію (прямі вибори в національні сейми, депутати яких формують загальний парламент). У цьому разі несвідоме соціуму “зробило свою роботу” майже оптимально, проте інтелектуала Грушевського так і не зрозуміли ні мешканці самого Великого Степового Кордону, ні тим більше представники гінтерланду (тобто ні українці, ні росіяни).

Тривалий час залишався нез'ясованим ще один феномен, що отримав дещо емоційну назву “українського зрадництва”. Та й сьогодні його часто замовчують, або пояснюють, вульгаризуючи сутність проблеми. На наш погляд, це явище виправдано потрактувати в контексті значно більшого діапазону мислення, а насамперед поведінки, аніж розуміє це середньостатистичний європеець чи той, хто імітує його. Нагадаємо, що багато століть поспіль “кордонна” етнічна спільнота жила в системі відносин, яка балансувала на межі між війною й миром із перевагою воєнних конфліктів над мирними перепочинками. Тим самим вона власноруч створювала умови для виникнення таких уявлень і стереотипів масової свідомості, які були радше морально-психологічною відповіддю, аніж адаптацією/звиканням до небезпечних умов. При цьому, як справедливо підмічає І. Стороженко, не тільки існувати, а й множитися та розвиватися. Важливо зрозуміти логіку історичного процесу в цьому випадку: не так “раніше мирні” українці історично потрапили в небезпечні умови Великого Степового Кордону, як власне небезпечні умови стали одним із формуючих чинників особливого ментального типу осілого (напівосілого) землеробського населення, яке спромоглося на небачені й малозрозумілі для мешканців Західної Європи історичні (культурні) компроміси.

Про ці компроміси свідчить чи не вся модерна історія України. Так, 1904 р. із РУПу виокремилася Українська соціал-демократична спілка (Спілка), яку очолював Мар'ян Меленевський. Наступного 1905 р. вона приєдналася до російських меншовиків із автономними правами (1-й компроміс). Тоді Спілка була проти політичної автономії України й культурно-національної діяльності більшості членів РУП. Сиріч не сприймала ідей "буржуазної радикалізації", "націоналізму", "самостійності України". Згодом, у 1914 р. ми застаємо М. Меленевського серед членів президії Союзу визволення України, що мав за мету вибороти ту саму самостійність України шляхом максимального ослаблення Росії (2-й компроміс).

Про "компромис культури" свідчив також формат утворення та діяльність українських парламентських громад у Державних думах. Важливо наголосити, що в аграрному питанні, яке було найболючішим для українського загалу, єдності серед українських "думників" не було.

Беручи ширше, ідейно-світоглядну розколотисть, яка продукувала відповідну громадянську й політичну позицію, за бажання можна легко помічати в поглядах М. Драгоманова, абсолютної більшості членів Української Центральної Ради, переважної частини радянських та, особливо, пострадянських політиків.

Як ми зазначали вище, своєрідним зворотнім боком цієї наукової проблеми є питання цілісності ідентичності етноспільноти. Для її формулювання й тлумачення український досвід є унікальним. Адже тут немає аналогу з жодним не те що європейським, навіть слов'янським, сусіднім українцям етносом.

В одному з своїх творів Т. Шевченко писав [5, 45]:

Розказали кобзарі нам
Про війни і чвари,
Про тяжкеє лихоліття...
Про люті кари,
Що ляхи нам завдавали –
Про все розказали.
Що ж діялося по шведчині!
То й вони злякались!
Оніміли з переляку
Сліпі небораки...

Оніміли..., бо й справді, кобзарі не складали й не виконували пісень про те, що діялося після російського погрому Батурина, першого руйнування Запорізької Січі, поразки національного крила українського козацтва в Полтавській битві 1709 р. Народних пісень, ширше – фольклору того "пошведського" періоду не зареєстровано. Позначився як терор, так і, особливо, той факт, що рідна церква оголосила анафему "першому її меценату" І. Мазепі та його прихильникам.

Тож стосунки між владним Іваном Мазепою та напіввладним Семеном Палієм можна вважати "класикою жанру" ментальної розколоти. Другий, маючи чималі заслуги в боротьбі проти турецько-татарських нападників, на початку XVIII ст. очолив повстання правобережного православного люду, яке, відчувши дух козацької вольності, не бажало повертатися під панів, та ще й католиків. Побоюючись росту популярності фастівського полковника, гетьман звинуватив його у зносінах із польським коронним гетьманом Г. Любомирським, обмовив перед Петром I, зрештою, заарештував і в 1709 р. допоміг спровадити до Сибіру. Треба лише додати, що згадуваний польський воєначальник був прихильником шведського короля Карла XII, що пояснює мотив рішення московського царя. Здавалося б, це доволі типова ситуація для поведінки політиків, що змагаються за посади, чини, статки. Проте в українському варіанті не все так просто, власне не є типовим. Відтак не простою має бути наукова оцінка таких вчинків. Тут звичайним ярликом "зрадництва" на адресу когось із персонажів не відбудешся, позаяк маємо страву відразу з двома правдами. Кожна вагомо підперта пояснювальною логікою, послідовністю дій, справедливою мотивацією, виправдана народною підтримкою, а ще, що надто вагомо, наявністю досить авторитетних кіл доброзичливців і осуджувачів серед нащадків. Однозначність у оцінках остаточно втрачає право на існування, навіть якщо пропонуються аргументи на кшталт

“борець за визволення рідного козацького краю”, “захисник народу”, “патріот”, “поборник національної ідеї”, бо врешті-решт у події втручається третя сторона (потенційно може бути четверта, п’ята тощо). Як швидко виявляється – зі своєю правдою. Після укладання Мазепою союзу з непереможним на той час Карлом II Петро I звільняє С. Палія. Задля того, аби він узяв участь у Полтавській битві на боці росіян. Тобто третя (чи наступні) правда виступає своєрідним подразником з’ясування стосунків між двома першими. І ось тут відсутність волі для знаходження компромісу свідчить про “приналежність” українських лідерів до самобутнього інтегрального психокультурного комплексу.

Тепер щодо розколоти оцінок. Для прояснення цього явища звернемо увагу на одну зі сторін – так званих “доброзичливців”. Для українців (представників спільноти, вихованих у національному дусі) Мазепа символізує “законне” прагнення до свободи рідного краю від московського ярма... Утім, не залишений без уваги і Палій. Його подвиги оспівано в численних народних піснях. Чи не перший, хто спробував розгадати цей ребус із трьома невідомими, був сам Т. Шевченко. У вірші “Швачка” поет назвав Палія “славним” за те, що той змагався з поляками і водночас дав йому негативну оцінку, що він не єднався з Мазепою, був проросійської, читай антиукраїнської політичної орієнтації. Безперечно, цієї оцінки не досить для вичерпного прояснення ситуації, але й зволікати з нею також не можна, оскільки там, де наука вичікує чи мовчить, монополюють панують міфи.

А ось приклад із, так би мовити, новітньої історії. Регіон той же – Полтавщина. Світова історія воєн не знає таких прикладів, аби за два тижні оточення 665 тисяч військовиків, як це було восени 1941 р., склали зброю. Історики слушно припускають, що окрім суто військових чинників, такий перебіг подій спричинили морально-політичні обставини, усвідомлене небажання значної частини людей (українців!?) проливати кров за чужий тоталітарний режим. Тобто відбулося таке собі голосування “проти всіх” зі смертельним ризиком для власного життя. Бо й справді, сподівання більшості полонених на порятунок виявилися марними – гітлерівська і сталінська імперії, що ще недавно так плідно співробітничали (в 1940 р. поставки до Німеччини становили 40% радянського експорту), тепер протиборствували в той безкомпромісний спосіб, що позбавляли будь-кого шансів називатися третьою стороною. Власне цим черговим “вибором без вибору” виправдано пояснювати той факт, що число колабораціоністів сягнуло до 2 млн колишніх громадян СРСР, а політичне співробітництво українців із німцями велося з суто тактичних міркувань – захисту життя і в найглибшому розумінні власних інтересів. Вочевидь такими засадами керувалися Українська національна рада під проводом патріарха української політики Костя Левицького (Львів), Український крайовий комітет на чолі з Костем Паньківським (Львів), Український допомоговий комітет, очолюваний Володимиром Кубійовичем (Краків), Українська національна рада під проводом Миколи Величківського (Київ). З іншого боку, військовики українських збройних підрозділів і з’єднань (“Нахтігаль”, “Роланд”, “Таличина”) отримали ярлики колабораціоністів лише тому, що цей термін набув синонімічного звучання зі зрадництвом, яке виявилось комусь таким кон’юнктурно зручним для воєнного і післявоєнного міжнаціонального протиборства. Адже ті, хто воював у цих частинах, світоглядно ніколи не визнавали радянського громадянства й послідовно боролися проти сталінського тоталітарного режиму, за відновлення незалежної України у власній візії. Ті ж, хто звично апелює спрощеною термінологією, не бере до уваги, упереджено ігнорує цілий комплекс антиконсолідуючого за своєю сутністю знецінення продуктивної самореалізації, кажучи ширше, психокультурної опозиційності українців світові. Тому голослівні заяви про більшою мірою поширення серед цього етносу здавання, снобізму, того ж зрадництва варто розуміти як виключно політико-пропагандистські.

Проте історична наука не позбавлена суспільного впливу. У певному сенсі вона також “дітище” Великого Степового Кордону. Відтак нерідко навіть обізнані історики ставлять у тести положення на кшталт “заяви про приєднання України до Росії” як варіант відповіді на запропоновані завдання. Причому навіть тоді, коли така відповідь не передбачена за змістом. Тобто практика меншвартісного мислення допускає саму можливість “ґратися” з подібними, сказати б, антинаціональними думками. Важко уявити щось подібне в науковому мисленнєвому арсеналі вчених західноєвропейських країн, що мають стійкі національні почуття і традиції.

Вони власне стійкі тому, що передбачають чітку межу між "війною" й "миром", "своїм" і "чужим", "агресією" і "вичікуванням", зрештою, між оцінними "правильне" й "помилкове". Мешканці Великого Степового Кордону такої однозначної визначеності не знали. І ця "неграмотність", почасти як і умови життєдіяльності, передавалися від покоління до покоління.

У свою чергу це створює унікальну можливість для "жонглювання фактами" історії. Власне тому й відхід від монометодології у 1990-х рр. не так стимулював дипломованих служителів Клію до теоретичної роботи, як витворив феномен пристосування їхніх усталених підходів під нові, сутнісні відмінності між якими позначалися ледь помітно. Багато з тогочасних пафосно виголошених інновацій насправді були тільки кон'юнктурною ширмою для продовження "старої гри", тобто мали штучний і декларативний характер. По суті відбувалася більш-менш вдала (самою українською історіографією не відразу фіксована) кон'юнктурна адаптація більшості науковців під чужий інтелектуальний досвід. Якогось стійкого внутрішнього осереддя вироблено не було і пропонувані наукові дискурси постійно маневрували в межах іншої, більш затребуваної кон'юнктури – політичної. Тобто принцип партійності не був забутий, залежність історичної науки від політики, як могло здатися попервах, не зникла, вона лише трансформувалася в певний пострадянський різновид, де замість одного центру впливу виникло багато. Принагідно дорікаючи колегам/опонентам (саме дорікаючи, а не дискутуючи в рамках наукових парадигм), що ті привносять у царину Клію власний світогляд ("політику"), масовий історик у першу чергу сам долучався до такого міфологічного запозичення. Іншими словами, грішив найбільше, але намагався найбільше й дорікати в цьому гріхові решті. Спроби вийти за межі замкненого кола й визнати суб'єктивність "об'єктивного дослідження" цілеспрямовано ігнорував [6]. У цьому контексті нинішні намагання повернутися до практики міфологізованого радянського історіописання не надто дивують другий і наступні ешелони української громадськості – ментально вони були до цього готовими. Але навряд чи ця обставина має надовго потішити тих, хто політичною доцільністю звик визначати перспективи розвитку історичної науки: такою ж мірою вона – вчена громадськість – є схильною до альтернативних проєктів тлумачення минувшини.

Отже, історико-ментальну розколотість ідентичності українців виправдано сприймати як сегмент самотутньої архетипно-інтегральної психокультури, що, в свою чергу, сформувалася під впливом цілого комплексу чинників Великого Степового Кордону. Такого, зокрема, як перманентна смертельна небезпека (стресогенез). Більш-менш рельєфно її – розколотість – можна простежувати з козацьких часів, що співпадає з початками становлення ранньомодерної національної спільноти.

Оцінки інтелектуалів цієї риси тривалий час були стереотипними, надто тоді, коли суспільна потреба в них почала зростати. Залучення до методологічного інструментарію історичної науки результатів теоретичних напрацювань сучасних гуманітарних наук дає змогу обґрунтовано виходити за межі кінця XV – другої половини XVIII ст., тобто козацької доби, транслювати дію Великого Степового Кордону на період модерності. Перебування на північному (козацькому) боці Кордону скінчилося, проте в розколотості етнічної ідентичності воно продовжувалося. Нерідко геополітичні впливи призводили до кардинальних струсів у житті місцевої людності. Кожен із тих, хто продукував цей струс, мріяв про довготривалість і незмінність свого політичного панування, бо десь навіть отримував її – людності – підтримку, однак насправді незмінним (точніше надто повільно змінним) залишався лише сам ментальний світ українства.

Література

1. Дашкевич Я.Р. Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV–XVIII ст.) // Записки НТШ: Праці історико-філософської секції. – Львів, 1991. – Т. 222. – С. 28–44.
2. Цитовано за: Стороженко І. Великий Кордон і українське козацтво кінця XV – середини XVII ст. // Київська старовина. – 2006. – № 1. – С. 31–45.
3. Донченко О.А., Романенко Ю.В. Архетипи соціального життя і політика (Глибинні регулятиви психополітичного повсякдення). – К.: Либідь, 2001. – 334 с.
4. Врублевський В., Хорошковський В. Український шлях. Начерки: геополітичне становище України та її національні інтереси. – К.: Демократична Україна, 1997. – 425 с.
5. Шевченко Т.Г. Повне зібрання творів: у 12 т. / Редкол.: М. Жулинський (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 2001. – Т. 2: Поезія 1847–1861. – 782 с.
6. Див.: Присяжнюк Ю.П. Суб'єкт в "об'єкті" або ще раз про відносність історичного знання // Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки. – Вип. 133–134. – Черкаси, 2008. – С. 3–7.

Аннотация. Присяжнюк Ю.П. Жизнь на северной стороне Большой Степной Границы (в поисках истоков “ментальной расколотости” этнической идентичности украинцев). Автор обосновывает идею более широкого, чем считалось ранее, влияния условий Большой Степной Границы на культуру украинского этноса. В частности, обращает внимание на истоки формирования такой ментальной черты как “расколотость” этнической идентичности. Приходит к выводу, что и в послеказаческий период это обстоятельство во многом определяло дальнейшую историческую судьбу украинской общности.

Ключевые слова: Большая Степная Граница, этнос, культура, ментальность, украинцы

Summary. Prysazhnjuk Y.P. Life on north side of great steppe boundary (looking for sources of “mental segregation” of ukrainians’ ethnical identity). The author gives grounds for the idea of wider, than it was considered earlier, influence of the conditions of the Great Steppe Border on the culture of Ukrainian ethnos. In particular he emphasizes the formation sources of such mental feature of Ukrainians as “split” of ethnical identity. He comes to the conclusion that after the Cossacks going off the historical arena, it “continued acting” and this circumstance generally defined the subsequent historical fate of Ukrainian society.

Key words: Great Steppe Border, ethnos, culture, mentality, Ukrainians

Надійшла до редколегії 29. 04. 2010 р.

Затверджена до друку 10. 06. 2010 р.

В.В. Гоцуляк

УДК 930.1(477)

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ МЕТОДОЛОГІЇ ТА ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЇ ІСТОРІЇ СЕЛЯНСТВА В ДЗЕРКАЛІ ІСТОРІОГРАФІЇ

У публікації розглянуто питання теорії та методології історії селянства, праці, присвячені процесу формування, інституціоналізації наукової школи істориків-аграрників у Черкасах.

Ключові слова: методологія історії, історична школа, історіографія, селянство

Питання аграрних перетворень, аграрного ринку, земельних відносин, зокрема й руху земельної власності, повсякденного життя селянства дедалі більше стають об’єктом наукових досліджень. Зазначене пояснюємо низкою обставин. В останнє двадцятиліття аграрна проблематики в цілому та його складова – селянство, стала темою наукових студій, а також доволі широкого (і в публіцистиці, і в засобах масової інформації) та емоційного обговорення в суспільстві. Про це свідчить численна наукова література: монографії, дисертації, автореферати, узагальнюючі праці, публікації, присвячені регіональній проблематиці, а ще брошури, статті, огляди й рецензії, довідкові видання, матеріали симпозіумів, наукових читань, “круглих столів”, конференцій від міжнародних до галузевих (відомчих). До цього варто додати дидактичну літературу (підручники та посібники), зміст багатьох популярних книжок, що претендують на науковість, сторінки періодичної преси, мережу Інтернет.

Сучасна наукова література суттєво відрізняються змістовним наповненням, намаганням професійних дослідників на теоретичному рівні, в авторській концептуальній манері дійти до глибин вирішення проблем, а саме: узагальнювати й осмислювати концентровану інформацію, перевіряти свої гіпотези і стверджувати власні погляди на окремі аспекти історії селянства.

В останні роки спостерігаємо процес розширення джерельно-документальної бази селянознавчих студій. Історики частіше почали звертатися до традиційних джерел: офіційного діловодства, зокрема й судових і адміністративних справ, статистики, причому як урядових, так і земських установ, періодичної і неперіодичної преси, джерел особистого походження (мемуари і приватне листування), матеріалів “польової етнографії”, генеалогії, документів селянського походження (скарги, вироки сільських сходів, прохання селян) та ін.